

VERSTAN ÉS VERSIRÁS

– A József Attila-mű keletkezéstörténete és értelmezései* –

SÁRKÖZI ÉVA

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtár
könyvtáros

sarkozi.eva@btk.elte.hu

ORCID 0000-0003-0088-7900

Genetic History and Interpretations of Attila József's *Verstan és Versirás*

Attila József's manuscript *Verstan és Versirás* is one of the few surviving autobiographically inspired writings by the poet. These fall into two main categories: curriculum vitae intended mainly for official purposes, and confessions about life experiences and catharses composed in a subjective tone. Texts of this latter category can further be distinguished by their intended purpose: on the one hand, there are essays meant for publication and concerned with the psychological background of the creative process and the personality of the poet; and on the other, texts occasioned by psychoanalytical therapy aimed at self-healing. However, there are some texts that require further analysis before they can be subsumed into any one of these categories, and their date of composition is likewise uncertain. The work entitled *Verstan és Versirás* is one such text. Its genetic history has not been clarified satisfactorily, the text variants which have been published are inaccurate, and it has received scant critical reception.

My paper is therefore an attempt at summarising the text's publication and reception history, and to shed light on the circumstances of its creation. In my opinion, this work is not only an important document of the last years of Attila József, but also possesses a significant, intrinsic artistic value. I trust that the publication of the exact text and its genetic history will constitute a suitable starting point both for further analysis, and for explorations concerning its relevance to the poetic oeuvre.

Keywords: Attila József, manuscript, critical edition, genetic history

* „Az ösztön meg az ész” – *Lélek, sors, költészet – József Attila és a pszichoanalízis* című konferencián, 2022. november 18-án tartott előadás szerkesztett változata.

József Attila *Verstan és versírás* címmel írt kézírata¹ egyike a költő kevés fennmaradt önéletrajzi tárgyú feljegyzésének. E szövegek két főcsoportba oszthatók: curriculum vitaeek, melyeket közlésre vagy hivatalos célra szánt² és szubjektív hangú önvallomások, életlélményekről és katarziszokról. Utóbbiak egy része közlésre szánt elbeszélés az alkotás lelki folyamatáról és az alkotó személyiségéről,³ más részük a pszichoanalitikus kezelés hatására, önmaga és az analitikusa számára készült öngyógyító indítatású szöveg.⁴ Van köztük azonban néhány olyan, mely további vizsgálat nélkül egyik alcsoportba sem sorolható egyértelműen, és keletkezésük ideje is bizonytalan. A *Verstan és versírás* ilyen, azonosításra szoruló szöveg. Filológiai kérdések megoldását igénylik még a továbbiak is: a [32 évvel ezelőtt...] és [A multkor, nem lévén egyéb dolgom...] kezdetű, cím nélküli kéziratok és a *Vallomás* címmel, először Németh Andor által közölt írás, amelynek kézírata lappang.⁵ Nem tisztázott megnyugtatóan keletkezéstörténetük és szövegeközléseik pontatlanok. (A *Vallomás* – formai és tartalmi hasonlóságok alapján –, úgy vélem, összekapcsolható lehet a *Rapaport-levelekkel*,⁶ de ez a feltevés részletesebb bizonyításra szorul, külön tanulmányt igényel.)

A József Attila költészetének alkotás-lélektani hátterét vizsgáló elemzések középpontjában a *Szabad-ötletek jegyzéke* áll. Az analízis alatt írt többi önértelmező prózai szöveg közül azok, melyek megjelentek a Horváth Iván és Tverdota György által szerkesztett 1992-es „*Miért fáj ma is*” című kötetben, szintén ismertté, és számos elemzés tárgyává váltak. A tanulmányomban vizsgált (és a fent említett, további három azonosításra váró) írás – azonban nem szerepel ebben a gyűjteményben.

Az alábbiakban csak a *Verstan és versírás* filológiai problémáinak megoldására törekszem, igyekszem összefoglalni kiadás- és recepciótörténetét, megkísérlem felderíteni megírásának körülményeit, továbbá mellékletként csatolom kritikai szövegét. Úgy vélem, hogy a mű nemcsak fontos dokumentuma József Attila utolsó éveinek, hanem jelentős művészi önértékkel is bír. Bízom abban, hogy a keletkezés-

¹ A szöveg közlését lásd a 436–437 oldalakon.

² A *Társadalmi lexikon* felkérésére küldött feljegyzés, mely a költőről szóló szócikk alapjául szolgált (1928); Kérvény az Országos Diáknyomorenyhítő Akcióhoz (1928); *Curriculum vitae* címmel beadott magántisztviselői álláspályázat (1937) – kritikai szövegüket lásd JÓZSEF Attila *Összes művei: IV. Novellák, Önvallomások, műfordítások*, kiad. FEHÉR Erzsébet és SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 19–21 és 34–37. – A továbbiakban: JAÖM4.

³ Hozzászólás az *Erdélyi Helikon Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról* című ankéthoz (1929); az *Emberismeret* 1935. 2–3. számában megjelent *Öngyilkosság?* című elbeszélés – kritikai szövegüket lásd JAÖM4, 21–22, és 24–27.

⁴ Rapaport Samunak 1934-ben írt feljegyzések, melyek *Rapaport-levelek* címmel ismertek; a Gyömri Edit-féle analízishez köthető szövegek: [Estefélé jár...]; [Átmentem a Párisiba...]; *Pszichoanalízis komédia*; [Sárgahajuak szövetsége...]; *Szabad-ötletek jegyzéke* – kritikai szövegüket lásd „*Miért fáj ma is*”: *Az ismeretlen József Attila*, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György (Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992), 357–474. [*Pszichoanalitikai kezelésbe ...*] (feltehetően 1937-ben írt feljegyzés Bak Róbertnek) – kritikai szövegét lásd JAÖM4, 39.

⁵ Kritikai szövegüket lásd JAÖM4, 22–23 és 38.

⁶ Lásd 4. lábjegyzet.

történet és a pontos szöveg kiindulópontja lesz a mű alapos elemzéseinek, és elősegíti figyelembevételét a versekről való gondolkodásban is.

A *Verstan és versírás* – úgy vélem – egyike a legenigmatikusabbaknak a költő összes fennmaradt prózai szövege közül. Ha csak a címét ismernénk, azt gondolnánk, tanulmány. Ha csak az első mondatot⁷ hallanánk, azt hihetnők, vers. Fizikusok idézik⁸ a lámpaüveg eltörésének történetét, annak demonstrálására, hogy a költészet és a természettudományok nem is állnak olyan messze egymástól. Különös módon leggyakrabban családi és gyermeklapok közlik szövegét. Érdekes a kiadástörténete, sokszor megjelenik, idézik, utalnak rá, de kevesen és alig értelmezik.

Kéziratban maradt fenn a mű, a költő életében nem jelent meg. Bár régóta ismert, az irodalomtudomány eddig alig foglalkozott vele. Magát a kéziratot a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.⁹ Szántó Judit gyűjtése József Jolán hagyatékából, és 1955-ben került a múzeumba.¹⁰ Létezéséről Szabolcsi Miklós a kritikai kiadás harmadik kötetében tesz említést, 1958-ban. A *Tanulmánytervek, elveszett tanulmányok* című tétel alatt – Fejtő Ferencre és Szántó Juditra hivatkozva – regisztrál egy *Verstan* című írást,¹¹ s a jegyzetekben közli azt a feltevését, hogy mely fennmaradt kéziratok kapcsolódhatnak József Attila ezen – el nem készült, vagy lappangó – tanulmányához: a [*Nyelviünk ízei...*], az [*Egyébként a következő tanulságokat...*], és az [*Akik ezt tagadják...*] kezdetű, cím nélküli töredékek és a *Verstan és versírás*.¹²

Szabolcsi csak az első hármat közli ebben a – *Cikkek, tanulmányok, vázlatok* alcímű – kötetben, a negyediket – a *Verstan és versírást* – nem. Indoklása az, hogy „személyes vallomás-jellege miatt” a negyedik kötetben kap majd helyet.¹³ Meglehetősen ellentmondásos ez a megoldás, hiszen ha az a feltevés, hogy egyazon tanulmány töredéke e négy kézirat, akkor célszerűbb lenne együtt közölni őket. Az ellentmondást fokozza, hogy Szabolcsi – ugyanebben a kötetben – az [*Egyébként a következő tanulságokat...*], és az [*Akik ezt tagadják...*] jegyzeteiben azt írja, hogy ezek valószínűleg az *Ütem és fogalom* című 1937-es József Attila-cikk folytatásához készültek;

⁷ „A szavakat, a nyelvet, némák találták ki.”

⁸ Lásd pl. MARX György, „A modern fizika forradalma és József Attila”, *Új Írás* 21, 2. sz. (1981): 66–70; TUSKA Ágnes, „...a működésben van a nyugalom”, *Fizikai Szemle* 30, 1980. 11. sz. 430–434; SIMON Péter, „József Attila és a fizika”, *Természet Világa* 136, 11. sz. (2005): 495–498.

⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár – a továbbiakban PIM Kt.

¹⁰ Lásd *József Attila kéziratai és levelezése: Katalógus*, összeáll. M. RÓNA Judit, Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusai 1 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980), 241; 1129. tétel.

¹¹ JÓZSEF Attila *Összes művei: III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 278, 67. tétel. – A továbbiakban: JAÖM3.

¹² „Talán ennek a készülő verstannak lehetnek töredékei a 61. és 62. számú feljegyzések; lehetséges, hogy idetartozott volna a 60. számú is; s részét alkotta volna az a *Verstan és versírás* című töredék” – JAÖM3, 458.

¹³ Uo.

a [*Nyelvünk ízei...*] pedig – Szántó Judit szerint – 1934-ből való.¹⁴ Szabolcsi itt még nem datálja a *Verstan és versirást*. A kritikai kiadás 1967-ben megjelent kötetében az 1936-os *Önvallomások* között szerepelteti, közelebbi datálás nélkül, az idősorban a *Szabad-ötletek jegyzéke* elé helyezve.¹⁵ Különös módon az első sort – „A szavakat, a nyelvet, némák találták ki.” – kihagyja a főszövegből, és csak a jegyzetekben tünteti fel, ezzel a bevezetéssel: „A cím alatt zárójelben és aláhúzva a következő, talán alcímül szánt mondat”¹⁶. A kéziratban azonban egyértelműen látható, hogy a mondat nincs zárójelbe téve. Bal oldalára egy ferde vonás került, de ez inkább a kiemelés (az aláhúzás) megerősítésének tűnik, nemcsak az alakja miatt, hanem azért is, mert a jobb oldalon nincs párja, azaz nincs bezárva. (Megjegyzem, ha valóban zárójelben lenne, státusza szerint akkor is a főszövegben lenne a helye, hiszen nem törölte, vagy írta át a költő.)

József Attila értekező prózájának új kritikai kiadásában igazolni tudtuk Szabolcsi feltevését, az [*Egyébként a következő tanulságokat...*], és az [*Akik ezt tagadják...*] tekintetében. Ezek valóban a *Szép Szóban*, 1937 nyarán¹⁷ megjelent *Ütem és fogalom* című tanulmány folytatásának fogalmazványai.¹⁸ Ez azonban természetesen nem zárja ki azt, hogy egy tervezett nagyobb verstani munkaterv részeként értelmezzük az *Ütem és fogalmat*.

Érdekeség, hogy a *Verstan és versirás* szövegét Wacha Imre úgy közölte az *Irodalomtörténeti Közleményekben* 1964 elején¹⁹ mint teljesen ismeretlen, kiadatlan írást, melyet ő fedezett fel a József Attila-szótár anyaggyűjtése közben. Pedig – mint a fentiekből kiderül – Szabolcsi már hivatkozott rá, sőt a szöveg ekkorra már kétszer is megjelent. Először a *Népszavában*, 1942 márciusában Gosztonyi János közölte – cím nélkül – egy tudósításban, melyben József Jolán erdélyi előadókörútjáról számolt be.²⁰ Másodszer – 1945 novemberében – az *Új Magyarország* hozta le – mint ismeretlen írást – *A világ megokolt utálatá* és *A lovak* című versekkel együtt.²¹ A tudósi-

¹⁴ JAÖM3, 456.

¹⁵ JAÖM4, 27–28; 6. tétel.

¹⁶ Uo., 192–193.

¹⁷ JÓZSEF Attila, „Ütem és fogalom: 1. Egy tulipánhoz”, *Szép Szó* 5. köt., 16. sz. (1937): 85–86. (*Miért szép?* című rovat.)

¹⁸ JÓZSEF ATTILA *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937. Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, jegyz. és a kísérő tanulmányokat írta AGÁRDI Péter et al., 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018), 2:1155–1166. A továbbiakban: JAÖTC 2018.

¹⁹ WACHA Imre, „Néhány ismeretlen József Attila-kézirat”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 167 (1964): 62–64.

²⁰ [GOSZTONYI János] g. i., József Jolán József Attiláról beszélt Erdélyben, *Népszava*, 1942. 72. sz. (március 29.), 17. Kötetben: *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, kiad., jegyz. TVERDOTA György, Új magyar múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye, 13–15, 3:1605–1608. 796. tétel (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987). A szerző monogramjának feloldását lásd REGULI Ernő, „Írások József Attiláról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1955): 233–270, 244 (305. tétel).

²¹ „József Attila ismeretlen írásai”, *Új Magyarország*, 1945. november 14., 10.

tásból és a szövegközlés bevezetőjéből a következő információk szűrhetők le: előbbiben idézetként a tudósításba ágyazva jelenik meg, mint amit József Jolán felolvasott előadókörútján, utóbbi pedig naplórészletként hivatkozik rá. Mind a *Népszavában*, mind az *Új Magyarországnak* a címe és első mondata nélkül jelent meg a kézirat szövege. Ezt a gyakorlatot szinte minden későbbi közlés követi: vagy cím nélkül jelenik meg a szöveg, vagy a második bekezdés első szavát – „Gyermekkoromban” – emelik ki címmek, s elhagyják az első mondatot.²² Nem Wacha Imre érdeme tehát a felfedezés, viszont ő tette közzé először csonkítatlanul a szöveget, a javításokkal, törlésekkel együtt, a genetikus szövegközlés módszerével, még hozzá pontosabban, mint Szabolcsi.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem említettem a közlések sorában a József Attila Társaság kutatócsoportja által elkészített – József Attila *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937* című – új kritikai kiadást.²³ Azért, mert az volt az álláspontunk, hogy nem sorolható be a tanulmányok, cikkek közé, mivel tartalma alapján egyértelműen szépirodalmi jellegű, személyes önvallomás. Egy szöveg műfaját pedig a tartalma dönti el, hiszen például egy *Próza* című verset sem sorolnánk a prózai művek közé, csupán a címe miatt. Az interneten fellelhető – Horváth Iván kutatócsoportja által közzétett – hálózati szövegkiadások²⁴ azonban tartalmazzák ezt a szöveget; ebben – is – volt vita a két kutatócsoport között.²⁵

Most nézzük, mit lehet kideríteni a *Verstan és versírás* keletkezéséről. Egy nem keltezett kézirat keletkezésének idejét és körülményeit nehéz meghatározni. A következők segíthetnek: a tartalom figyelmes elolvasása és értelmezése. A kéziratpapír jellemzői, az írószerhasználat, és a kézírás összevetése a költő fennmaradt más kézírataival. A kortársak visszaemlékezései, a költő nyilatkozatai, levelei, írásai. S természetesen érdemes utánanézni, milyen következtetésre jutottak más filológusok.

A leveleket tekintve, fennmaradt egy 1935. augusztusi, Babits Mihálynak szóló levél, melyben hasonlóan köti össze a fizikát és a lírát József Attila, mint a *Verstan* és *versírás*ban. Idézem ezt a részt a levélből:

Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok s ennek az átalakulásnak a valóságát még alig tudom megfogni.

²² A címet közlik, de az első mondatot nem: *A Jövő Mérnöke* 34, 13. sz. (1987): 4; *Életünk* (Újvidék) 35, 24. sz. (1997): 12; *Gyermekkoromban* címmel, az első mondat nélkül: *Gyermekünk* 21, 12. sz. (1970): 9; *Jóbarát* 46, 40. sz. (1971): 13. Cím és első mondat nélkül: *Magyar Szó* (Újvidék) 1977. december 7., 16; *Kincskereső* 22, 6. sz. (1995): 35.

²³ JAÖTC 2018.

²⁴ *József Attila Összes tanulmánya és cikke*, főszerk. HORVÁTH IVÁN (1999–2001), hozzáférés: 2023.01.16, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>; (2012), hozzáférés: 2023.01.16, <http://textus.elte.hu/>; (2019), hozzáférés: 2023.01.16, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/.

²⁵ A vitáról lásd SÁRKÖZI ÉVA, „József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika: Kutatási beszámoló”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 657–675, 672; továbbá ugyanebben a – tematikus – számban: Horváth Iván, Vigyikán Villő, Tverdota György és Veres András írásai.

Így nem is igen írtam, inkább csak „fogásom” ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások.²⁶

Először a kéziratról: aláírás és keltezés nélküli, de a szerzőség egyértelműen igazolható, a kézírás, a tartalom, a stílus, és a proveniencia alapján (József Jolán őrizte meg és olvasta fel²⁷ mint József Attila-kéziratot). 3 fólió, vízjel nélküli hártypapír, méretük 211×343 mm. A lapok bal oldala tépett szélű, minden bizonyonnyal egy dupla méretű lap kettészakításával keletkeztek. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal, a verzók üresek. Saját kezű oldalszámok a jobb felső sarokban 1-től 3-ig. A szöveg a harmadik oldalon csak négy sor. Nem tekinthető töredéknek, nem hiányzik belőle oldal, a szöveg folyamatos, a gondolatmenet lezárt.

Négy olyan kéziratot találtam, melyek ugyanolyan papírra íródtak, mint a *Verstan és versírás*. Ezek közül a *[Nyelvünk ízei...]*²⁸ vitatott keletkezésű, 1933-ra és 1934-re is datálták korábban. A másik egy olyan kéziratlap, melyen versek és egy Babitsról szóló befejezetlen tanulmány is látható,²⁹ ez nem lehet korábbi, mint 1935 júniusa.³⁰ (Ez a fólió nincs kettészakítva, tehát dupla méretű: 422×343 mm.) S végül biztosan 1936-osak *[A Szép Szó előfizetési felhívásának tervezete]*³¹ és az *Ázsia lelke* egy kézírata.³²

Bár József Attila számos írásában foglalkozik verstan kérdésekkel, a verstan szót magát – a *Verstan és versírás*on kívül – csak egyetlen helyen írta le: 1937-ben, Horváth János *Magyar versek könyve* című művéről írt kritikájában: „A könyvhöz elkelne egy rövidre fogott verstan.”³³

Szabolcsi Miklós szerint a *Verstan és versírás* „nyilvánvalóan befejezetlen, talán egy hosszabb tanulmány keretének szánta a költő. Ez a tanulmány esetleg az a vers-

²⁶ JÓZSEF Attila *Levelezése*, kiad., jegyz. STOLL Béla, összeáll. H. BAGÓ Ilona és HEGYI Katalin, S. B., Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 426. 420. sz. levél.

²⁷ Vö. [GOSZTONYI] g. i., „József Jolán...”

²⁸ PIM Kt. JA 218. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA] *[Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak...]* *[Tanulmánytöredék]* – [1934?] Lásd JAÖTC 2018, 1:544–647.

²⁹ PIM Kt. JA 603. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA] *[Én nem tudtam...]* – [Szonett] – [Versek] — *[Babits az egységes...]* – *[Tanulmánytöredék]* – [1934?]. Lásd JAÖTC 2018, 2:955–970.

³⁰ Ekkor jelent meg *Az európai irodalom története*.

³¹ PIM Kt. JA 19. Palliumcím: [JÓZSEF ATTILA] *[A Szép Szó programja]* – *[Programcikk]* – [1936]. Lásd JAÖTC 2018, 2:1000–1016.

³² PIM Kt. JA 137/II. Palliumcím: JÓZSEF ATTILA *Ázsia lelke. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez. /Franklin/* – *[Tanulmány]* — [1936]. Megjelent: JÓZSEF Attila, „Ázsia lelke: Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez”, *Szép Szó* 1. köt., 1. sz. (1936): 68–71. Lásd JAÖTC 2018, 2:1017–1059.

³³ JÓZSEF Attila, „Horváth János: Magyar VerseK Könyve”, *Szép Szó* 5. köt., 16. sz. (1937): 90–92. Lásd JAÖTC 2018, 2:1167–1184.

tan lehetett, amelynek megírására többször készült és amelynek egyes töredékei fennmaradtak”. Erről a *Verstan* című műről pedig így szól Szabolcsi jegyzete:

Verstan. Fejtő Ferenc (JA költészete, Szép Szó, 1938. jan.–febr. 68. skk.) említi: „Szó volt arról, hogy a nagyközönség és a költő-inasok számára modern vers-tant írjon s már megállapodást is kötött – két éve ennek – egy kisebb kiadóval, s igen nagy becsvágygal kezdett a munkához, amikor a kiadó hirtelen megszüntette működését és a munka abbamaradt.” Szántó Judit emlékezései szerint egy-egy költői mű elemzésén keresztül, más kritikusok megállapításaival vitázva akarta saját nézeteit kifejteni; ahogyan akkor mondta, a „Babits-kritika módszerével, de felnőtt gondolatokkal”³⁴

(A szakirodalomból a keletkezéstörténettel kapcsolatban csak e két jegyzet fogalmaz meg állításokat, ezért ez a kiindulópontunk.)

A hivatkozott első idézet Fejtő egy lábjegyzete, melyet ehhez a mondathoz fűzött: „József Attila poéta doctus lett, a lírai formák és szabályok rigorózus, magával és másokkal szemben pedáns tudósa, a »lélek mérnöke«”³⁵ Egyebet sajnos nem árul el sem e munkáról, sem a reménybeli kiadóról. S bár a [*Nyelvünk ízei...*] keletkezéstörténetét kutatva korábban már megpróbáltam azonosítani e kiadót, nem jártam sikerrel. Hasonlóképp zsákutcába futottam akkor, amikor a Szántó Judit-idézet forrását kerestem, melyet Szabolcsi nem adott meg, így ez inkább szóbeli közlés lehetett. Szántó Judit visszaemlékezései azonban gyakran pontatlannak bizonyulnak, mind időpont, mind tárgy tekintetében, s nagy a valószínűsége annak, hogy a megjegyzés inkább a már említett befejezetlenül maradt Babitsról szóló tanulmányra illik, melyet József Attila *Az európai irodalom története* című munkáról akart írni.³⁶ Van azonban egy másik Szántó Judit által felidézett történet is, mely sokkal jobban illik a *Verstan és versírás* személyes hangjához. Az 1932 körüli gödi illegális munkás-szemináriumokat idézi fel benne:

Egyszer arra kérték Attilát, hogy önmagáról beszéljen, a költészet születéséről. Attila fölállt, mutatóját, ahogy szokta, kicsit orrára illesztette, kezdte: „Látjátok ezt a tájat?” „Igen” – szóltak. „Körben látjátok?” „Igen” – feleltek. „Nem – szólta Attila –, ahhoz, hogy körben lássátok, meg kell hogy forduljatok és csak úgy láthatjátok az egészet. Mondjuk megfog egy táj, vagy megfog az embernek az élete, vagy teszem fel egy gondolati dolog, most próbáljunk ebből verset írni. Előbb képekben látom az előttem lévő tájat, mondjuk így, embertelenségében. Az embertelent úgy értem, hogy ember nélküli. De kifejezhetem a benne élő emberek életét. Ez csak egy rész. Ezt egész addig, ameddig

³⁴ Uo.

³⁵ FEJTŐ Ferenc, „József Attila költészete”, *Szép Szó* 6. köt., 21. sz. (1938): 68–89, 71.

³⁶ Szántó Judit emlékezete a két írást egybemoshatta.

feloldom magamban a látnivalókat képekben, érzelmi és gondolati egységben, még mindig csak egy részt látni. És gondoljuk el, elvtársak, hogy ez egy hegy aljában történik. Mondjuk, felfelé vezet egy spirális út, ahogy megyek, ugyanazt a tájat már kisebbnek, messzebbnek látom, de minden oldalról jól megnézem. A lényegest jobban összefogva, feljutok a hegytetőre. És mindezt együtt elétek adom, elvtársak. Így zajlik ez bent a lélekben, ha csak magamról írok, akkor is. Igen jó volna elvtársak, egy tankönyvet írni a verscsinálásról. Mert sokan eltévednek benne. Ha egy verset nem belülről fogunk meg az rossz. Arra mondják, hogy propaganda. Rossz versekre nincs szükség. Jó versek, amik a való életet tárják elénk.³⁷

Szántó Judit visszaemlékezése annyira plasztikus, hogy minden bizonyonnyal valós élményen alapul. Az időpont és helyszín tekintetében már nem biztos, hogy hagyatkozhatunk rá. Azonban a *Verstan és versírás* megírásának motivációi között érdemes figyelembe venni e történetet is, mint amely felmerülhetett József Attila emlékeztében a pszichoanalitikus terápia alatt. A történetet ugyanis úgy fejezi be Szántó Judit, hogy ezután focizni hívták a munkások a költőt és „[o]lyan szeretettel hajították felé a labdát, mintha kis öccsüket tanítanák erre a fortélyos, testi ügyességet kívánó játéokra.”³⁸ Gyömrői Edit pedig egy interjúban felidézte mit mondott neki a költő az alkotásról: „úgy használja a szót, mint egy anyagot. Egyszer mondott egy gyönyörűt. Azt mondta: »Veszem a szót, földobom a levegőbe, ott szétesik és újra megfogom és akkor valami más.«”³⁹

Korábban már említettem, hogy Szabolcsi Miklós 1936-ra helyezi az életműben a *Verstan és versírást*, időrendben a *Szabad-ötletek jegyzéke* elé. Az egymáshoz közeli keletkezést alátámaszthatják azok a motívumok, melyek mindkét szövegben megtalálhatók:

*Szabad-ötletek jegyzéke:*⁴⁰

nem megyek inasnak / nem megyek molnárnak / hajóskapitány leszek / én bűvár leszek / mozdonyvezető leszek / elmegek lakatosnak aztán mozdonyvezető leszek⁴¹ [majd] össze kell törnöm, mint a lámpaüvegnek, mikor vizet

³⁷ SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, előszó, jegyz. MURÁNYI Gábor, 3., jav., bőv. (Budapest: Noran Kiadó, 2005), 196–197.

³⁸ Uo.

³⁹ VEZÉR Erzsébet, „Ismeretlen József Attila kéziratok: [beszélgetés Gyömrői Edittel]”, *Irodalomtörténet* 53 (1971): 620–633, 622.

⁴⁰ A kéziratot lásd PIM Kt. JA 628; A szövegközlést lásd HORVÁTH és TVERDOTA, „Miért fáj ma is”, 417–474. Idézett szöveghelyek: 425; 427; 438; 441.

⁴¹ A kéziratban a 25. oldalon.

feccsentettem rá⁴² / kinek is írom én ezt / magamnak⁴³ [...] hiszen én félek a lovaktól is[.]⁴⁴

Verstan és versírás:

Féltem a lovaktól, de megveregtettem farukat, pofájukat, bátor voltam, hogy ne lássák, hogy félek. [...] Kocsis akartam lenni, hiszen ő nem érez félelmet. De arra is gondoltam, hogy elmegyek búvárnak vagy mozdonyvezetőnek. Emmiatt kinevettek. Nem baj, mondogatták, ügyes lakatos lesz belőled, a lakat is csak szerkezet, mint a mozdony. Én azonban titokban szétszedtem egy zárat s csalódottan láttam, hogy szerkezetnek szerkezet ugyan, ügyes is, egyszerű is, de nincs benne semmi abból, amit én „felnőtinek” neveztem volna egykor.

A „Buvár. Kocsis.” motívum, így egymás mellett, felbukkan a [*Sárgahajuak szövetsége...*] kezdetű önelemző automatikus írásban.⁴⁵ A szövegegyezések alapján a legnagyobb eshetősége annak van, hogy ez időben keletkezett a *Verstan és versírás* is, de inkább a *Szabad-ötletek jegyzéke* után, mert míg előbbiben „elmegyek lakatosnak” szerepel, utóbbiban már egy zár szétszedését követő csalódásáról olvashatunk. E keletkezést a fent ismertetett bizonyított datálású kéziratok formai egyezései (papír, kézírás) is valószínűsítik.

A költő tervezett verstani tanulmányával kapcsolatban – az *Ütem és fogalom* keletkezéstörténetét vizsgálva – még egy kortársi visszaemlékezést találtam. 1936 januárjára tehető az a – Baumgarten-díj kiosztása utáni – beszélgetés, melyről Sík Sándor számol be:⁴⁶

Abban az évben, szokásom ellenére, én is részt vettem a díjkiosztás utáni vacsorán. Az asztalnál egymás mellé kerültünk József Attilával. A társalgás nehezen indult, de csakhamar összeemelegedtünk. Versekről volt szó, mindkettőnk szerelme tárgyáról, és elég gyorsan kiderült, hogy irodalmi felfogásunk sokban rokon. A vacsora végén együtt indultunk hazafelé a dunaparti szállóból és József Attila hazakísért. Mikor a közeli piarista rendház elé értünk, annyira benne voltunk a beszélgetésben, hogy nem tudtuk abbahagyni. Nem váltunk

⁴² A 33. oldalon szerepel a „fizika” szó is: „a diákokról / ha diák vagy ne tanulj / 1 × 1 / fizika / nem írom tovább / nem bírom tovább”.

⁴³ A kéziratban a 82. oldalon.

⁴⁴ A kéziratban a 101–102. oldalon.

⁴⁵ Lásd HORVÁTH és TVERDOTA, „*Miért fáj ma is*”, 408.

⁴⁶ Sík Sándor nem adja meg találkozásuk évét, de a Baumgarten Alapítvány dokumentumai szerint csak egyetlen olyan ünnepi vacsora volt, melyen Sík Sándor és József Attila is részt vett, mégpedig 1936. január 18-án. Lásd *A Baumgarten alapítvány: Dokumentumok 1917–1941*, szerk. TÉGLÁS János, 3 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003), 3:12. (1936-ban kapta meg József Attila másodszor a „kisdíjat”, azaz az 1000 pengős Baumgarten-jutalmat.)

el, hanem megkerültük a Dunapart felé a rendház és gimnázium nagy tömbjét. Mikor újra a kapu elé jutottunk, megismétlődött az előbbi jelenet és nevetve indultunk neki a második körútnak. Így kerimbózsáltunk a ház körül számolatlan körökben, messze túl az éjfélen. Miről beszélgettünk? Természetesen versekről. József Attila hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket; mint ahogy azok fölé odairják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek elé is oda kellene írni, hogy milyen versformában vannak írva és hogy milyen tempóban kell szavalni őket. Lassan kiderült, hogy egész elmélete van a magyar ritmusról, még pedig nagyon eredeti és tudományos szempontból is egészen komoly.

A beszélgetés tartalma és az *Ütem és fogalomban* megfogalmazott gondolatok megfeleltethetőek egymásnak, azonban nagyon távol állnak a *Verstan és versírás* hangvételétől. Míg az előbbi a versformák és ritmus egyedi látásmódú megközelítéséről, utóbbi a versírás és a költővé válás személyes motivációiról szól. A verstanban a „tan” itt nem megtanítást, hanem tanúságtételt jelent a költői hivatásról.

Arra a kérdésre pedig, melyre a filológia kíváncsi, hogy miért írta József Attila a *Verstan és versírást*, a szöveg sokat javított, befejezetlen, végül áthúzott bekezdése adhat egy megoldást: „Fogalmam sincsen, miért irnak verseket az emberek. Én, ami engem illet, azért költök mert mások”.⁴⁷ Ez alapján egy körkérdésre vagy körinterjúra készült válasz lehetett az indíttatás. A műfaj nagyon népszerű volt a harmincas évek magyar sajtójában, s ismerünk József Attilától is egy ilyen körkérdésre adott választ.⁴⁸ Ismerünk továbbá egy 1936-os anketra szóló felkérést is, Kóhalmi Bélától az *Új könyvek könyve* számára. A választ a költő elkezdte megírni, de nem fejezte be, és nem küldte el Kóhalminak.⁴⁹ Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy József Attila kapott egy efféle újságírói kérdést, hogy „Ön szerint miért irnak verset az emberek?”, de a választ nem küldte vissza.

Azt a kérdést viszont, amit a költő magának tett fel írása közepén – „hogyméért irok verset” – megválaszolta. Úgy gondolom mindezek alapján arra a kérdésre is válasz adható, hogy befejezetlen-e – egy *Verstan* című nagyobb tanulmány személyes hangvételű bevezetője, töredéke – vagy önálló szépirodalmi mű, alkotás-lélektani önvallomás? Úgy vélem, inkább az utóbbi. Egy befejezett elbeszélés a költői személyiség és a műalkotás születéséről, melyet József Attila a legjelentősebb versei keletkezése idején, élete utolsó éveiben fogalmazott meg.

⁴⁷ Áthúzás előtti utolsó változat.

⁴⁸ Cím nélkül. Első mondat: „Hogyméért nem járok színházba?” Megjelent: *Független Színpad* 1, 2. sz. (1937): 4. Lásd JAÖM3, 186–187.

⁴⁹ A befejezetlen kézirat szöveggözlését és jegyzeteit lásd JAÖTC 2018, 2:1094–1097.

Verstan és versírás⁵⁰

/A szavakat, a⁵¹ nyelvet, némák találták ki.

Gyermekkoromban⁵² egyszer azt hallottam, hogy az átmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz⁵³ feccsen rá. Aznap este, mikor a mama kitette a lábát a konyhából, azonnal kipróbáltam e tétel igazságát. Egy kis vizet fröcsköltem a lámpaüvegre. Az üveg eltört, én megdöbbsentem, a mama pedig belépett. Meglepetten s egyben fölindultan támadt rám – Te, te – mért törted el a lámpaüveget? Lesütött szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal türtem a pofonokat, melyek ugyan csak zuhogtak. Anyámat különösen csökönös hallgatásom ingerelhette.⁵⁴ Mért törted el a lámpaüveget? Mit is válaszolhattam volna? A legszemtelenebb hazugságnak látszott volna, ha az igazat felelem: Én nem törtem el a lámpaüveget! Eltört,⁵⁵ „mert az átmelegedett üveg⁵⁶ elpattan, ha hideg víz feccsen rá”. Ugyan én fröcsköltem le, de nem azért, hogy eltörjem, hanem hogy lássam, igaz-e az, amit hallottam s ami oly érdekes volt számomra, hogy meg kellett vizsgálnom. Nagyon⁵⁷ igazságtalannak éreztem a fenytést. De ha védekezésül azt mondom, azért fröcsköltem vizet az üvegre, mert úgy hallottam, hogy akkor eltörnek, anyámban azt a hitet keltettem volna, hogy tudatos rosszság, komoly gonoszság volt, amit tettem. Ugy, hát te tudad és mégis? Igen, tudtam, de azt is tudtam, hogy a gyereket mindig becsapják, hol a⁵⁸ gólyamesével, hol meg azzal, hogy hercsula lesz ebédre.

Igy vagyok azzal a kérdéssel is, hogy miért írok verset. A természetes felelet nem elégítené ki azt, aki választ vár. Költő lettem, mert hallottam, hogy vannak költők s mert mindazt szerettem volna én is csinálni, amit a kiismerhetetlen és félelmetes felnőttek tettek.⁵⁹ El akartam lesni lenyűgöző⁶⁰ biztonságuk titkát. Féltam a lovaktól,

⁵⁰ [A cím előbb:] Versírás

⁵¹ <n>

⁵² ki. [új bekezdésben:] Fogalmam sincsen, miért írnak verseket az emberek. Ami engem illet, én azért teszem ezt, mert gyermekkoromban nagy örömömre [majd:] ki. [új bekezdésben:] Fogalmam sincsen, miért írnak verseket az emberek. Ami engem illet, én azért teszem ezt, mert mások is [majd:] ki. [új bekezdésben:] Fogalmam sincsen, miért írnak verseket az emberek. Ami engem illet, én azért teszem ezt, mert vannak költők [majd:] ki. [új bekezdésben:] Fogalmam sincsen, miért írnak verseket az emberek. Én, Ami engem illet, azért költök mert mások [végül:] ki. [új bekezdésben:] Gyermekkoromban [lásd főszöveg]

⁵³ ha víz

⁵⁴ zuhogtak, csökönös <ha>

⁵⁵ Az <uv>

⁵⁶ lámpa

⁵⁷ <Pusztá>

⁵⁸ azzal,

⁵⁹ <cs>

⁶⁰ látszólagos [?]

de megveregettem farukat, pofájukat, bátor⁶¹ voltam, hogy ne lássák, hogy félek. Magamat azonban nem csalhattam meg. A⁶² félelem ott élt⁶³ bennem s csak annyit értem el, hogy bujkált előlem, amiképp az árnyak éppen az elől szökellnek a tárgyak tulsó oldalára,⁶⁴ aki ezen az oldalon akarja lámpával őket meglesni.⁶⁵ Kocsis⁶⁶ akartam lenni, hiszen ő nem érez félelmet. De arra is gondoltam, hogy elmegyek búvárnak vagy mozdony vezetőnek.⁶⁷ Emmiatt kinevettek. Nem baj, mondogatták, ügyes lakatos lesz belőled, a⁶⁸ lakat is csak⁶⁹ szerkezet, mint a mozdony. Én⁷⁰ azonban titokban szétszedtem egy zárat s csalódottan láttam, hogy szerkezetnek szerkezet ugyan, ügyes is, egyszerű is, de nincs benne⁷¹ semmi abból, amit én „felnőttinek” neveztem volna egykor. Nem értették meg, hogy a mozdony az más, az óriási és pöfög, dohog,⁷² zug, visit s mintha fel akarna robbanni, amikor megáll. S a félelmetes jószágon ott áll a mozdonyvezető és végtelen nyugalommal néz le a⁷³ kisgyerekre, akinek a sinek közelébe sem szabad mennie. Nem értették, hogy éppen a félelmet akartam legyőzni.

Textológiai jegyzet:

< > = befejezetlen, azonnal törölt, átírt szó

[?] = bizonytalan olvasat

Kommentár nélküli lábjegyzet: a korábbi változat annak az egy szónak a helyén állt, melyre a lábjegyzetpont került.

Többszavas változás esetén jelzem a szöveghatár elejét is: a lábjegyzet a változás előtti utolsó változatlan szót is feltünteti.

A törölt bekezdés esetén a lábjegyzet feltünteti az utolsó (főszövegben szereplő) változatot is.

⁶¹ bátran

⁶² Csak a

⁶³ bujkált

⁶⁴ elől szöknek a tárgyak mögé,

⁶⁵ aki lámpával keresi őket. [majd:] aki ezen az oldalon akarja őket lámpával megvilágítani.

⁶⁶ <Kocsis>

⁶⁷ vagy mozdony vezetés

⁶⁸ ha

⁶⁹ olyan

⁷⁰ <A>

⁷¹ nincs meg benne

⁷² <k>

⁷³ néz a